

บทเรียนผู้นำศาสนาเพื่อพัฒนาสังคมชายแดนใต้: กิจกรรมทัศนศึกษาในสังคมพหุวัฒนธรรม**Lessons Learned of Religious Leaders for the Development of Southern Societies:****A Field Trip Study in Multicultural Societies**ปรีญา แก้วพิมล¹, วันพิชิต ศรีสุข², อุไรรัตน์ หน่าใหญ่³Preeya Keawpimon¹, Wanpichit Srisuk², Urairat Nayai³**บทคัดย่อ**

การวิจัยเชิงพรรณานี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อบรรยายประสบการณ์เรียนรู้ของนักศึกษาผู้นำศาสนาที่เข้าร่วมกิจกรรมทัศนศึกษา ใช้การเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ กลุ่มผู้ให้ข้อมูลเป็นนักศึกษาหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการพัฒนาสังคม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ จำนวน 21 คน เก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้การเขียนสะท้อนคิดรายบุคคลทุกวัน ในช่วงกิจกรรมทัศนศึกษา 1 สัปดาห์ ตรวจสอบผลการวิจัยโดยผู้ให้ข้อมูล ผลการวิจัยพบว่า 1) มีประสบการณ์ทางอารมณ์ทั้งเชิงบวกและเชิงลบ 2) การเข้าใจตัวเอง รู้จักและเข้าใจเพื่อนศาสนิกอื่น และรู้จักสังคมที่หลากหลาย และ 3) ตระหนักในบทบาทความเป็นผู้นำศาสนาเพื่อสังคมด้านการพัฒนาตนเองและการแสดงบทบาทผู้นำในอนาคต ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่าการทัศนศึกษาเป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้สำหรับผู้เรียนที่เป็นผู้ใหญ่

คำสำคัญ: ผู้นำศาสนา สังคมชายแดนใต้ การเรียนรู้ผ่านประสบการณ์ทัศนศึกษา

Abstract

This qualitative descriptive research had objective to describe lessons learned of religious leader participating to field trip study in multicultural society. The informants were 21 students of the Degree of Master of Arts in Social Development Administration, Prince of Songkla University. Data were collected by using daily reflection during the one week of field trip. Data were rechecked by the informants. The results showed that 1) Having both positive and negative emotional experiences. 2) Learning activities contributed the learner to self-understanding, understand friend of different religious background, and knowing the multicultural society, and 3) The learner had awareness on the roles of the religious leader for social development regarding to self-development and playing on the role of social development for future leader. The research results indicated that field study was useful for adult learner.

Keywords: Religious leader, Southern border society, Experiential learning

¹ คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

Faculty of Nursing, Prince of Songkla University Pattani Campus

² คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

Faculty of Humanities and Social Sciences, Prince of Songkla University Pattani Campus

³ โครงการพัฒนาผู้นำศาสนาเพื่อการพัฒนาสังคมชายแดนใต้ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

The Development of Religions Leaders for Southern Border Society Development Project, Faculty of Humanities and Social Sciences Prince of Songkla University Pattani Campus E-mail: meo.peace.in.mind@gmail.com

บทนำ

สถาบันศาสนามีบทบาทในการพัฒนาควบคู่กันไปกับมิติทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม เพราะรากฐานการดำรงชีวิตของมนุษย์โดยส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากศาสนาเพราะผู้นำศาสนาเป็นผู้มีอิทธิพลต่อความรู้สึก และวิถีปฏิบัติของศาสนิกชนในแต่ละศาสนา ดังนั้นกระบวนการพัฒนาสังคมตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมีผู้นำศาสนาหรือกลุ่มผู้นำศาสนาได้ดำเนินกิจกรรมการพัฒนาสังคมที่นอกเหนือไปจากการบทบาทหน้าที่ปกติ เช่น การส่งเสริมอาชีพ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การส่งเสริมและอนุรักษ์วัฒนธรรม การปกป้องคุ้มครองสิทธิมนุษยชน เป็นต้น ในสังคมที่มีความแตกต่างหลากหลายทางวัฒนธรรม ผู้นำศาสนาต้องมีบทบาทที่เข้มแข็งในการปกป้องคุ้มครองศาสนาของตนให้สามารถดำรงอยู่ได้ ไม่ให้ถูกกลืนกลายจากการปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรม ซึ่งอาจมีทั้งการปกป้องในเชิงลบและเชิงบวก ผลที่เกิดจากการปกป้องศาสนาเชิงลบมักจะนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างศาสนา/วัฒนธรรม แต่หากเป็นการปกป้องคุ้มครองเชิงบวกก็จะนำไปสู่การสร้างความร่วมมือ การแสวงจุดร่วม สงวนจุดต่าง การพัฒนาผู้นำศาสนาเพื่อขึ้นำจิตวิญญาณเป็นเครื่องมือสำคัญทางสังคมของการสร้างสันติภาพสู่สันติสุขและคุณภาพชีวิตที่ดีของศาสนิกชน (United States Institute of Peace, 2011)

ทิศทางการพัฒนาที่มุ่งเน้นเพียงการพัฒนาวัตถุโครงสร้างและเทคโนโลยีก่อให้เกิดผลกระทบต่อสังคม ดังนั้น การพัฒนายุคใหม่จำเป็นต้องคำนึงถึงการยกระดับจิตวิญญาณของมนุษย์ชาติเพื่อความยั่งยืนและบรรลุถึงความสุขที่แท้จริง (Yasuno, 2008) ผู้นำศาสนาที่ได้รับการพัฒนาให้มีบทบาททำงานร่วมกับภาครัฐและเอกชน ด้านการพัฒนาคุณภาพชีวิตของสมาชิกในชุมชนของตน คือผู้นำการเปลี่ยนแปลงสู่การพัฒนาสังคม (USAID, 2010) ในประเทศพม่าการส่งเสริมสถานภาพผู้นำด้านจิตวิญญาณที่เป็นผู้ทรงอิทธิพลให้เกิดความยั่งยืนในการพัฒนาสังคม (Myint, 2014) การทบทวนงานวิจัยและโครงการในจังหวัดชายแดนใต้ พบว่า การมีส่วนร่วมของผู้นำศาสนาเป็นกลไกสำคัญที่ช่วยโอบน้อมนโยบายมุ่งสร้างประโยชน์ของหน่วยงานภาครัฐบรรลุเป้าหมาย เช่น ด้านสาธารณสุข การจัดการสิ่งแวดล้อม ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ และสวัสดิการสังคมผู้ด้อยโอกาส (ดรัลรัตน์ ภมรสุข, 2550) ด้านการศึกษา ด้านกิจการศาสนา และด้านบริหาร (อิบรอฮิม ตาเยะ, ลีติมดี อาพัชธานนท์ และอะหมัด ยี่สุนทร, 2556) ผู้นำศาสนาในพื้นที่เป็นทรัพยากรบุคคลสำคัญที่มีส่วนในการหล่อเลี้ยงจิตวิญญาณและสร้างแรงบันดาลใจแก่เด็ก เยาวชน และผู้ใหญ่

ศาสนาเป็นเงื่อนไขหนึ่งที่มีถูกหยิบยกมาเป็นข้ออ้างเพื่อสร้างความแตกแยกในจังหวัดชายแดนใต้ ทำให้ประชาชนที่เกี่ยวพันกันมายาวนานกลายเป็นคนอื่นของกันและกันทั้งที่ในความเป็นจริงทุกฝ่ายล้วนได้รับผลกระทบ เกิดความหวาดระแวงขาดความร่วมมือการเกื้อกูลต่อกันในขณะที่ผู้นำศาสนาทั้งพุทธและอิสลามประกาศอย่างชัดเจนว่า “มิได้มีความขัดแย้งระหว่างศาสนา อาจมีก็แต่เพียงการใช้ศาสนาในทางมิชอบ” สิ่งนี้ถือได้ว่าเป็นประวัติศาสตร์หน้าแรกของการร่วมมือระหว่างศาสนาเพื่อยุติความรุนแรงในภาคใต้ (พระไพศาล วิสาโล, 2549) การนำศาสนาที่มีหลักการแห่งความดีงามเป็นเครื่องมือสร้างความรุนแรงสะท้อนให้เห็นถึงความจำกัดด้านศักยภาพที่จะนำหลักการอันทรงคุณค่าไปใช้เพื่อป้องกันความรุนแรง ขณะที่ความเป็นจริงหลักการแห่งศาสนาเป็นแนวทางที่มีประโยชน์ก่อให้เกิดสันติสุขคืนสู่แผ่นดิน (พระไพศาล วิสาโล, 2549) เนื่องจากปัจจุบันมนุษย์เผชิญวิกฤตทางศาสนา การปฏิบัติเป็นประเพณีวัฒนธรรมจนปฏิบัติไม่เข้าใจแก่นแท้แห่งคำสอน (พระอาจารย์สุริยามหาปัญญา, 2554) การทบทวนงานวิจัยพบว่า ผู้นำศาสนาตระหนักว่าการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลกเกิดขึ้นเร็ว มีข้อจำกัดในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมทำได้เฉพาะบทบาทด้านข่าวสาร(สมใจ สัจจิต, 2553) ผู้นำศาสนายังขาดความมั่นใจการประยุกต์ใช้หลักการศาสนาโดยเฉพาะเยาวชนคนรุ่นใหม่ (ปรียา แก้วพิลม, เพ็ญญา พัชรชนม์, ทรงพร จันทรพัฒน์, จิราพร นิมดวง, และมาตี โยโน, 2553) เมื่อเกิดสถานการณ์ความไม่สงบประชาชนและภาครัฐมีความคาดหวังให้ผู้นำศาสนาเพิ่มบทบาทการมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาในจังหวัดชายแดนใต้ (ประทีป หมวกสกุล, จงรัก พลาศัย, ทวี บุญภิรมย์, สุพัฒน์ ศรีสวัสดิ์, อะลี เจะแล และอวยชัย เปลื้องประสิทธิ์, 2556) ผู้นำทางศาสนาเป็นองค์ประกอบสำคัญในการสร้างความเปลี่ยนแปลงในสังคมและองค์กร (Fry, 2003)การจัดการศึกษาเพื่อพัฒนาศักยภาพผู้นำศาสนาจึงมีความจำเป็นเพื่อเสริมศักยภาพผู้นำในสังคมพหุวัฒนธรรมที่มีความอ่อนไหว

หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ จึงจัดโครงการพัฒนาผู้นำศาสนาเพื่อการพัฒนาสังคมชายแดนใต้ขึ้นตามแผนการทำงานภายใต้ยุทธศาสตร์การพัฒนาจังหวัดชายแดนใต้ 2559-2560 เพื่อผลิตมหาบัณฑิตที่เป็นผู้นำศาสนาอิสลาม พุทธ และคริสต์และสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างผู้นำศาสนาทุกศาสนาเปิดโลกทัศน์การเรียนรู้ของผู้นำศาสนาให้สามารถก้าวข้ามระหว่างความรู้ทางศาสนากับความรู้สากลและองค์ความรู้ของศาสนาอื่น พัฒนาความเป็นนักบริหารสังคมที่มีประสิทธิภาพในบริบทพหุวัฒนธรรมร่วมขับเคลื่อนยุทธศาสตร์การเขาใจ เขาถึง และพัฒนาในจังหวัดชายแดนภาคใต้หลักสูตรมุ่งเน้นให้ผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจในทฤษฎีการพัฒนา วิธีวิทยาการวิจัยขั้นสูง การบริหารการพัฒนาสังคมสมัยใหม่และหลังสมัยใหม่ (คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 2558) การจัดการศึกษามุ่งเน้นการเรียนรู้แบบผู้ใหญ่เพื่อสร้างความยั่งยืนให้เป็นการกำลังสำคัญในการพัฒนาชุมชนโดยการสร้างประสบการณ์ที่หลากหลายในงานพัฒนาผ่านกิจกรรมทัศนศึกษา ซึ่งการศึกษาดูงานนอกพื้นที่ แก่กลุ่มผู้นำศาสนาได้รับการยอมรับว่า ช่วยพัฒนาผู้นำศาสนาได้ (USAID, 2010) กิจกรรมทัศนศึกษานอกพื้นที่สำหรับนักศึกษาผู้นำศาสนาถูกออกแบบเพื่อพัฒนาทัศนคติ ความรู้ และการปฏิบัติด้านการพัฒนาสังคมที่ประยุกต์หลักการศาสนานำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งของผู้นำประชาชนส่งเสริมบทบาทประชาสังคมในการแสวงหาทางออกของปัญหาจังหวัดชายแดนใต้ต่อไปในอนาคต (วันชัย วัฒนศัพท์, 2551)

คณะผู้วิจัยนำแนวคิดการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์มาใช้เป็นกรอบแนวคิดในการศึกษาและถอดบทเรียนรู่ของนักศึกษาที่ร่วมกิจกรรมทัศนศึกษาขางจรการเรียนรู้อากประสบการณ์ (the theory of experiential learning) มี 4 ขั้นตอน (Kolb & Kolb, 2005) ขั้นที่ 1 การลงมือกระทำ/มีประสบการณ์ (do/experience) ขั้นที่ 2 การสะท้อนคิดสิ่งที่ได้เรียนรู้ (reflect) ขั้นที่ 3 การคิดวิเคราะห์และสังเคราะห์บทเรียนรู้อสรุปผลที่เกิดจากการปฏิบัติ และ ขั้นที่ 4 การนำผลการเรียนรู้ที่ได้รับไปปรับเปลี่ยนวิธีการประยุกต์สู่การพัฒนา การทัศนศึกษาเป็นกิจกรรมนอกห้องเรียนที่เป็นตัวป้อนเข้าสู่ขั้นตอนการเรียนรู้ตามวงจรการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์เพื่อให้นักศึกษาเกิดประสบการณ์การเรียนรู้ครอบคลุมสาระที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและพื้นที่ทางานประวัติศาสตร์ วิถีการดำเนินชีวิต การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรมและสังคมร่วมสมัย เศรษฐกิจท้องถิ่นและเศรษฐกิจชายแดน องค์ภูมิสุภาพ และเครือข่ายทางสังคม

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อบรรยายประสบการณ์การเรียนรู้ของนักศึกษาผู้นำศาสนาในกิจกรรมทัศนศึกษาสังคมพหุวัฒนธรรม

ระเบียบวิธีวิจัย

การศึกษานี้เป็นการวิจัยเชิงพรรณนา ใช้การเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ (Descriptive qualitative)

ผู้ให้ข้อมูล

นักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษาที่เป็นผู้นำศาสนาชั้นปีที่ 1 สาขาวิชาการบริหารการพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี จำนวน 21 คน ที่เข้าร่วมกิจกรรมทัศนศึกษาของโครงการพัฒนาผู้นำศาสนาเพื่อการพัฒนาสังคมชายแดนใต้ ณ เครือข่ายชุมชนทั้งพุทธ มุสลิม และคริสต์ จำนวน 12 แห่ง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

การวิเคราะห์ข้อมูล

1. ข้อมูลทั่วไปวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณโดยใช้สถิติบรรยาย ด้วยการหาค่าร้อยละ และค่าเฉลี่ย
2. ข้อมูลเชิงคุณภาพพบที่เรียนหรือผู้นำศาสนาวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้การวิเคราะห์เนื้อหา

ผลการวิจัย

ส่วนที่ 1 ผลการวิจัย

1) ข้อมูลพื้นฐานของผู้ให้ข้อมูล

ผู้ให้ข้อมูลส่วนใหญ่มีอายุระหว่าง 40-50 ปี (ร้อยละ 47.60) รองลงมาอายุ 50-60 ปี (ร้อยละ 23.80) เพศชาย (ร้อยละ 90.48) มีภูมิลำเนาอยู่ในจังหวัดปัตตานี (ร้อยละ 38.10) รองลงมาจังหวัดยะลา (ร้อยละ 23.80) นับถือศาสนาอิสลาม (ร้อยละ 51.10) ศาสนาพุทธ (ร้อยละ 38.10) มีบทบาทด้านศาสนา (ร้อยละ 76.20) รองลงมาเป็นบทบาทด้านการศึกษา (ร้อยละ 52.40) สำเร็จการศึกษาจากสถาบันการศึกษาในประเทศ (ร้อยละ 85.70) สำเร็จการศึกษาจากสถาบันการศึกษาในต่างประเทศ (ร้อยละ 14.30)

2) ประสบการณ์นักศึกษาผู้นำศาสนาในกระบวนการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์

การสะท้อนคิดความรู้สึกร่วมต่อการกระทำ การสรุปบทเรียนหรือเป็นหลักการนามธรรม และแนวทางการประยุกต์ใช้ในอนาคต

2.1) มีประสบการณ์ทางอารมณ์ทั้งเชิงบวกและเชิงลบ ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่าการจัดประสบการณ์กระทบต่อความรู้สึกของนักศึกษาผู้นำศาสนาที่เข้าร่วมกิจกรรม ณ ขณะร่วมทำกิจกรรมในพื้นที่ศึกษาดูงาน และการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมต่อกันในระหว่างการเดินทาง ดังนี้

2.1.1 การตอบสนองต่อกิจกรรมทัศนศึกษาเชิงบวก กิจกรรมก่อให้เกิดการสะท้อนคิดความรู้สึกภายในบุคคลเป็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างประสบการณ์เดิมภายในบุคคลและประสบการณ์ใหม่ที่มีความเหมือนและต่างจากสิ่งเดิม ตัวอย่างความรู้สึกเชิงบวกที่เกิดขึ้นกับนักศึกษาส่วนใหญ่เมื่อศึกษาดูงานที่วัดป่าหนาคำตัวอย่างข้อมูล

“รู้สึกทั้งในความรู้ ประสบการณ์ชีวิตของพระภิกษุที่สามารถบูรณาการความรู้ตนเองกับชุมชนจนกลายเป็นความสุขที่ยั่งยืน คนในชุมชนเปลี่ยนแปลงชีวิต เกิดรูปแบบที่สามารถถ่ายทอดต่อได้” (นักศึกษาคนที่ 3 วันที่ 2)

2.1.2 การตอบสนองจากปฏิสัมพันธ์ทางสังคมในกลุ่มเพื่อนนักศึกษาเชิงบวกและเชิงลบ ระหว่างกิจกรรมทัศนศึกษาตามโครงการพัฒนาผู้นำศาสนาเพื่อการพัฒนาสังคมชายแดนใต้ร่วมกันนักศึกษาที่มีความแตกต่างด้านความเชื่อและวิถีการปฏิบัติทางศาสนกิจการดำเนินชีวิตประจำวันของแต่ละคนเมื่ออยู่ในพื้นที่ของตนเองทุกคนล้วนมีสถานะทางสังคม และการแสดงบทบาทที่ต่างกันไป เมื่อมาใช้ชีวิตร่วมกันภายใต้เงื่อนไขการเดินทางที่มีข้อจำกัด และเป็นเงื่อนไขให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ก่อให้เกิดความรู้สึกทางอารมณ์จากประสบการณ์ทั้งที่มีความสอดคล้องลงตัวและความขัดแย้งภายใน ความรู้สึกด้านบวกที่เกิดขึ้นบ่งบอกถึงการขยายขอบเขตพื้นที่การเรียนรู้ให้เห็นคุณค่าของนักศึกษา“มีเกียรติและได้รับโอกาส” ดังตัวอย่างข้อมูล

มีเกียรติและได้รับโอกาส

“มีความรู้สึกเป็นเกียรติและดีใจที่ได้มีโอกาสร่วมเดินทางกับกลุ่มผู้นำศาสนาอิสลาม พุทธ คริสต์ มีโอกาสได้สนทนาสร้างสรรค์ระหว่างกัน ต่างให้เกียรติซึ่งกันและกัน เป็นกันเองมาก ทุกคนมีโอกาสได้ปฏิบัติตามหลักศาสนาบัญญัติอย่างครบถ้วน”นักศึกษาคนที่ 1 วันที่ 4 ขณะเดียวกันการปฏิสัมพันธ์ก่อให้เกิดความรู้สึกขัดแย้งอันเกิดจากราวและเหตุการณ์ที่ไม่เป็นไปตามความคาดหวังความต้องการ สะท้อนถึงปมอารมณ์เชิงลบที่จำกัดการเรียนรู้ของนักศึกษา“วิตกกังวล ไม่สบายใจและเสียชีวิต” มีรายละเอียดดังนี้

วิตกกังวล

“วิตกกังวล กลัวว่าพี่น้องมุสลิมทานอาหารไม่ได้ตามหลักการศาสนา” (นักศึกษาคนที่ 3 วันที่ 9)

ไม่สบายใจ

“อาหารเที่ยงวันนี้มีพี่น้องหลายคนรู้สึกไม่สบายใจในเรื่องกับข้าวผัดกะเพราเพราะเนื้อไก่ไม่ใช่ไก่ไก่เนื้อมันแดงหลายคนไม่ยอมทานผัดกะเพรา” (นักศึกษาคณะที่ 3 วันที่ 11)

เสียชีวิต

“ที่ไม่สามารถรักษาเวลาให้เป็นไปตามโปรแกรมที่กำหนดทำให้พลาดชมพิพิธภัณฑฯ” (นักศึกษาคณะที่ 3 วันที่ 16)

2.2) การเข้าใจตัวเอง รู้จักและเข้าใจเพื่อนศาสนิกอื่น และรู้จักสังคมที่หลากหลาย

การใช้กิจกรรมสะท้อนคิดผ่านประสบการณ์จากการจัดกิจกรรมทัศนศึกษาพบประเด็นสำคัญ 3 ประเด็นคือ การเข้าใจตนเอง รู้จักเพื่อนและเข้าใจเพื่อนศาสนิกชนอื่น และรู้จักสังคมที่มีความหลากหลายมีรายละเอียดตัวอย่างข้อมูลดังต่อไปนี้

2.2.1 การเข้าใจตัวเองกิจกรรมเรียนรู้ผ่านประสบการณ์

ทำให้นักศึกษาผู้นำศาสนามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างกันมากขึ้นจึงส่งผลให้นักศึกษาผู้นำศาสนาเผยตัวตน ทัศนคติ อารมณ์ ความรู้สึกที่เคยเก็บอยู่ภายในนำไปสู่การเห็นตัวตนภายในตนเองจึงเรียนรู้จักและเข้าใจข้อจำกัดของตัวเอง ดังตัวอย่างข้อมูล

“มีการทำกิจกรรมเรียนรู้ตัวเองด้วยการฝึกการฟังอย่างลึกซึ้งซึ่งทำให้มีการแสดงตัวตนของตัวเองเข้าใจตัวเองมากขึ้น เป็นธรรมชาติของคนอยู่ร่วมกัน แรกๆ ก็จะเกรงใจกัน สงวนท่าทีไปก่อน พอเริ่มสนิทกันของหนักก็เริ่มออกมามากขึ้น” (นักศึกษาคณะที่ 1 วันที่ 2)

“เห็นตัวตน กิจกรรมผู้นำศาสนาที่คาดหวัง กิจกรรมภาคค่ำทำให้เห็นตัวตนของตนเองและเพื่อนต่างศาสนาในเรื่องทัศนคติ อารมณ์ความรู้สึก” (นักศึกษาคณะที่ 3 วันที่ 3)

“การรู้จักตัวเองและรับรู้ตัวตนเองมีคุณค่า เอาคุณค่าตัวเองไปใช้ประโยชน์อย่างไรได้มากที่สุด การคิดค้นงานอาชีพที่เคยทำอยู่แล้ว เช่นภาคการเกษตร เราต้องคิดต่อยอดให้มีการพัฒนายิ่งขึ้น” (นักศึกษาคณะที่ 7 วันที่ 4)

“...เข้าใจตัวเองรู้ว่าตัวเองมีข้อจำกัด ต้องพยายามเปิดใจกว้างเพื่อรับรู้และเรียนรู้สิ่งใหม่ตลอดเวลา” (นักศึกษาคณะที่ 17 วันที่ 1)

2.2.2 รู้จักเพื่อนและเข้าใจเพื่อนศาสนิกชนอื่น

กิจกรรมการทัศนศึกษาช่วยให้นักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการพัฒนาสังคมซึ่งประกอบไปด้วยผู้นำศาสนาอิสลาม พระภิกษุพุทธศาสนานิกายหินยาน และผู้นำศาสนาคริสต์ (ศิษยาภิบาล) ซึ่งเป็นผู้ใหญ่มีแบบแผนปฏิบัติในชีวิตและความเชื่อเกิดปฏิสัมพันธ์ เกิดประสบการณ์ดังตัวอย่างข้อมูล

“การใช้ชีวิตร่วมกันกับหมู่คณะ ทำให้กล้าแสดงออกในการทำเรื่องที่ตึงมากกับพี่น้องต่างศาสนา มีความรู้ความเข้าใจในการประกอบพิธีกรรมของพี่น้องมุสลิมในการปฏิบัติศาสนพิธีกรรมด้านศาสนา ทั้งในเรื่องอาหารการกิน การละหมาด เป็นต้น และทำให้มีการเรียนรู้วิถีของศาสนาซึ่งกันและกัน นี่คือการที่ตึงมาก” (นักศึกษาคณะที่ 1 วันที่ 6)

“การเดินทางไปด้วยกัน ต้องถอยที่ถอยอาศัย เราต่างวัฒนธรรมต้องเข้าใจความต่างกัน เพื่อนมุสลิมต้องแวะละหมาดเมื่อถึงเวลาหรือแม้แต่การแวะรับประทานอาหารของมุสลิมเพื่อความสบายใจของทุกฝ่าย” (นักศึกษาคณะที่ 11 วันที่ 8)

“ระหว่างเดินทางได้นั่งสนทนากับเพื่อนด้านศาสนาที่ไม่เคยทราบมาก่อน ได้มีความเข้าใจมากยิ่งขึ้น มีการปรับตัวเองให้เข้ากับเพื่อนร่วมเดินทางได้มากขึ้น มีการแลกเปลี่ยนทัศนคติต่อกันตลอดที่นั่งบนรถ” (นักศึกษาคณะที่ 3 วันที่ 12)

“รู้สึกดีใจที่เข้าร่วมกิจกรรมมีความหลากหลาย สร้างกระบวนการเรียนรู้การอยู่ร่วมกันในสังคมที่หลากหลายโดยในโครงการมีผู้นำศาสนาด้วยกัน 3 ศาสนา เช่น พุทธ อิสลามคริสต์ ซึ่งทุกคนก็อยู่ร่วมกัน ทำให้เข้าใจกันมากขึ้น รวมทั้งนักศึกษาระดับปริญญาตรี ทุกคนสร้างรอยยิ้มแบบบั้นกันจนรู้สึกอบอุ่น” (นักศึกษาคณะที่ 8 วันที่ 7)

2.2.3 รู้จักสังคมที่หลากหลาย

การทำทัศนศึกษาร่วมกันของนักศึกษาผู้นำศาสนาช่วยเปิดโลกทัศน์การเรียนรู้ให้นักศึกษาได้สัมผัสและเกิดประสบการณ์ทางความคิด ในสังคมและวัฒนธรรมที่มีความหลากหลาย ดังตัวอย่างข้อมูล

“ได้เห็นความหลากหลายในมุมมอง นักวิชาการที่แตกต่าง ชัดแย้งกับความคิดของตนเองทำให้เห็นมุมมองที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น” (นักศึกษาคณะที่ 4 วันที่ 4)

“การอยู่ในโลกที่มีความแตกต่างทางความเชื่อ วิถีชีวิต และวัฒนธรรมทำให้โลกมีความหลากหลาย แต่ในความหลากหลายมีความสวยงามในพื้นที่สามจังหวัดเป็นพื้นที่ที่พัฒนาธรรมศรจะส่งเสริมเรื่องอัตลักษณ์ของแต่ละความเชื่อ และการอยู่ร่วมกันอย่างเข้าใจ” (นักศึกษาคณะที่ 3 วันที่ 5)

“การอยู่ร่วมกันในสังคมที่หลากหลายจำเป็นต้องมีการเปิดใจเข้าใจกัน และรับฟังปัญหาเพื่อปรับแก้ให้อยู่ร่วมกันได้โดยไม่ต้องขัดแย้ง ถึงแตกต่างแต่ไม่ขัดแย้ง” (นักศึกษาคณะที่ 1 วันที่ 9)

“ในสามจังหวัดชายแดนใต้ก็มีสิ่งเหล่านี้ แต่เรามักมองไม่เห็นความสำคัญเพราะความคิดความเข้าใจต่างกัน วัฒนธรรมต่างกันจึงทำให้เราไม่สามารถนำสิ่งเหล่านี้มาประยุกต์ใช้ในดินแดนที่เราอาศัยอยู่ จึงอยากให้ทุกคนนำสิ่งเหล่านี้ไปเผยแพร่ให้สาธารณชนในพื้นที่ของเราได้รับรู้” (นักศึกษาคณะที่ 9 วันที่ 7)

“ได้เรียนรู้ในสังคมพหุวัฒนธรรมที่แตกต่างหลากหลาย ซึ่งเป็นความรู้ใหม่ที่เกิดขึ้นในศตวรรษที่ 21 ได้เรียนรู้ชีวิตจริงของคนในพื้นที่ ทำให้เราได้มุมมองที่กว้างขวางมากยิ่งขึ้น...การเรียนรู้ในครั้งนี้ทำให้ตนเองมีความคิดที่เปลี่ยนไป จากเดิมมีโลกทัศน์ความคิดที่เป็นบวกมากขึ้น” (นักศึกษาคณะที่ 15 วันที่ 5)

2.3) ตระหนักในบทบาทผู้นำศาสนาเพื่อพัฒนาสังคมสร้างการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์

ทำให้นักศึกษามีการตกผลึกความคิดที่จะนำผลการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์มาใช้ในการทำงานในสังคมพหุวัฒนธรรมจังหวัดชายแดนใต้ สรุปสาระสำคัญคือ การพัฒนาตนเอง การพัฒนาสังคมในบทบาทผู้นำศาสนา ดังนี้

2.3.1 การพัฒนาตนเอง นักศึกษาผู้นำศาสนาเกิดความตระหนักเกี่ยวกับการพัฒนาตนเอง เพื่อให้ตนเองมีศักยภาพ มีคุณลักษณะของความเป็นผู้นำต้นแบบ การรู้จักรับฟังผู้อื่น ดังตัวอย่างข้อมูล

“การจะพัฒนาชุมชน พัฒนาสังคมนั้นสิ่งที่สำคัญที่สุดได้รับจากคนในพื้นที่ จังหวัดร้อยเอ็ดทำให้ดิฉันสะท้อนคิดการกระทำของเราที่จริงแล้วความดีต่างๆ เราต้องสร้างจากตัวเราเองก่อน จึงจะทำให้คนรอบข้าง ได้ปฏิบัติตาม” (นักศึกษาคณะที่ 3 วันที่ 5)

“ได้หลักคิดการพัฒนาตนเอง โดยพื้นฐานแล้วนั้น การพัฒนาตนเองก่อนเป็นสิ่งที่ควรทำ ดังนั้นเมื่อเราพัฒนาตนเองได้ เราก็จะสามารถพัฒนาคนอื่นได้” (นักศึกษาคณะที่ 3 วันที่ 4)

“ยังต้องพัฒนาการฟังผู้อื่น ให้มากกว่านี้ ทักษะการฟังช่วยในการรับฟังให้มีประสิทธิภาพมากขึ้นการเป็นผู้ที่ต้องฝึกฟังคนอื่น ไม่ให้เอาแต่ใจตนเองเป็นใหญ่” (นักศึกษาคณะที่ 10 วันที่ 4)

2.3.2 การแสดงบทบาทของผู้นำในอนาคต ผลจากการกิจกรรมทัศนศึกษาทำให้ผู้นำเกิดแรงบันดาลใจในการพัฒนาสังคมพื้นที่ของตน ได้แก่ การมีโรงเรียนสอนศาสนาแบบพหุวัฒนธรรม การพัฒนาที่เน้นการพึ่งตนเอง บนฐานทุนเดิมทางสังคมประวัติศาสตร์ และคำนึงถึงความยั่งยืน ดังตัวอย่างข้อมูล

“การมีหลักสูตรการสอนศาสนาเปิดเป็นโรงเรียนที่ทำให้เด็กทุกคนทุกศาสนาได้มาเรียนรู้ ก็อยู่ร่วมกันมีความเชื่อที่บริสุทธิ์ในพหุวัฒนธรรม โดยเริ่มจากผู้นำศาสนาเริ่มเป็นแกนนำในการดำเนินโครงการเปิดทำการเรียนการสอนบริหารร่วมกับคณาจารย์ทางมหาวิทยาลัยเป็นพี่เลี้ยง” (นักศึกษาคณะที่ 1 วันที่ 6)

“ได้หลักการทำงานของพระมหาสุภาพคือ เป้าหมายคือความสุขอย่างยั่งยืนทั้งระดับปัจเจกและชุมชน โดยการทำให้บรรลุเป้าหมายสามวิธีคือ ทำให้คนพึ่งตนเอง (หลักพอเพียง) ทำให้ชุมชนพึ่งพากันเอง (ถ่ายทอดทักษะ) และสร้างเครือข่ายผู้ผลิตผู้บริโภค” (นักศึกษาคณะที่ 3 วันที่ 10)

“การที่ผู้นำศาสนาและผู้นำชุมชนนำสิ่งที่ได้รับรู้ไปประยุกต์ใช้กับสังคม ชุมชนที่ตัวเองรับผิดชอบอยู่ให้มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความล้ำที่ทางผู้นำเห็นไปได้แต่ต้องเปลี่ยนคนให้มีปัญญาและพึ่งพาตนเองได้และพร้อมจะเป็นผู้ให้มากกว่าผู้รับ” (นักศึกษาคณะที่ 3 วันที่ 10)

“ได้เรียนรู้ตัวอย่าง บุคคลแบบอย่างที่ดำเนินชีวิตที่ประสบความสำเร็จ สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุขและยั่งยืนรู้สึกมีแรงบันดาลใจในการทำงาน ในการเรียนรู้มากยิ่งขึ้นรู้สึกตั้งใจจะนำสิ่งที่ได้เรียนรู้ในครั้งนั้นไปใช้ประโยชน์ในการทำงาน ในชีวิตประจำวันให้ได้” (นักศึกษาคณะที่ 3 วันที่ 4)

“การสร้างประชาคมชาวบ้านได้เข้มแข็งและจะคิดค้นแบบใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืน นำประชาคมชาวบ้านมาแชร์ประสบการณ์ ความสำเร็จของกันและกันและตกผลึกให้ได้และนำสิ่งเหล่านี้ไปใช้พัฒนาสังคมของเราแบบพอเพียง” (นักศึกษาคณะที่ 7 วันที่ 4)

“การพัฒนาสังคมหรือท้องถิ่นถ้าหากมีประวัติศาสตร์อยู่ก่อนทำให้เป็นการรวมพลังทางจิตใจ ให้รักท้องถิ่นด้วยการทบทวนประวัติศาสตร์ของตนเอง เพราะความศรัทธาเป็นแรงจูงใจในการทำอะไรอย่างหนึ่งสำเร็จได้จึงจะใหญ่โตแค่นั้นก็ตาม” (นักศึกษาคณะที่ 2 วันที่ 5)

อภิปรายผล

มีประสบการณ์ทางอารมณ์ทั้งเชิงบวกและเชิงลบ การตอบสนองทางอารมณ์เมื่อร่วมกิจกรรมที่นักศึกษาทั้งสองด้านคือเชิงบวกและเชิงลบ เป็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างประสบการณ์เดิมภายในบุคคลและประสบการณ์ใหม่ที่มีความเหมือนและต่างจากสิ่งเดิม กิจกรรมที่นักศึกษาทำให้ผู้เรียนเผชิญกับเรื่องราวสิ่งใหม่ เกิดประสบการณ์ใหม่ซึ่งต่างไปจากกรอบอ้างอิงเดิมอันเกิดจากชุดความเชื่อ สมมติฐานการรับรู้ การคิด ความตั้งใจ ความคาดหวัง นำไปสู่การให้ความหมายตีความต่อการมีประสบการณ์การเรียนรู้โลกที่เปลี่ยนไป (องคอร ประจันเขตต์, 2557) ข้อมูลที่สะท้อนการตอบสนองทางอารมณ์ที่หลากหลาย แสดงให้ผู้จัดการเรียนการสอนทราบว่าการศึกษากิจกรรมที่จัดขึ้นนั้นเป็นสิ่งที่จำเป็นและเป็นประโยชน์ ความแตกต่างทางอารมณ์ของการตอบสนองเรื่องเดียวกันสะท้อนให้เห็นการเรียนรู้และเติบโตของบุคคลที่แตกต่างกัน ตัวอย่างการไม่รับประทานอาหารที่หน่วยงานจัดไว้เพราะนักศึกษาบางคนไม่มั่นใจ นักศึกษาบางคนตีความด้วยความรอบคอบคิดว่าไม่เกี่ยวข้องกับตนเองความรู้สึกเห็นใจ ความรู้สึกทางอารมณ์เหล่านี้เป็นตัวสร้างการเรียนรู้ที่กระตุ้นให้ผู้เรียนก้าวข้ามโลกทัศน์ที่จำเพาะให้เห็นสังคมโลกที่แตกต่างหลากหลาย

การเข้าใจตัวเอง รู้จักและเข้าใจเพื่อนคนอื่นและรู้จักสังคมที่หลากหลาย การจัดการกิจกรรมที่นักศึกษา ที่ต้องใช้ชีวิตตลอดช่วงการเดินทางร่วมกันก่อให้เกิดปฏิสัมพันธ์ท่ามกลางข้อจำกัด กระบวนการเหล่านี้ทำให้นักศึกษามีโอกาสแลกเปลี่ยนข้อมูล ความคิด ความรู้สึก รวมทั้งมีการสอดแทรกทักษะการฟังเพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์ การฟังผู้อื่นอย่างตั้งใจซึ่งเป็นทักษะที่สำคัญในการทำงานทางสังคมพื้นที่ชายแดนใต้ (วันชัย วัฒนศัพท์, 2551) สิ่งเหล่านี้เป็นการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์ที่ส่งผลในด้านการเปลี่ยนทัศนคติการตระหนักรู้ภายในการปรับทัศนคติที่เข้าใจตัวเอง รู้จักผู้อื่น เข้าใจโลกดังจะเห็นได้จากบทเรียนรู้นักศึกษาผู้นำศาสนาที่สะท้อนว่า การเดินทางและการมีประสบการณ์ร่วมกันก่อให้เกิดความเข้าใจตนเอง เข้าใจเพื่อนศาสนิกชนอื่นเพิ่มขึ้นความเข้าใจตนเองและความเห็นอกเห็นใจผู้อื่น เป็นภาพสะท้อนความเป็นจริงของชีวิตจากภายในที่เริ่มเห็นความเหมือนบางอย่างระหว่างนักศึกษาต่างศาสนา ที่สามารถยกระดับการเรียนรู้การเกิดความเข้าใจในมิติคุณค่าที่เป็นสากลคือความเป็นคนที่เหมือนกัน (Fry, 2003) ดังนั้นการทำนักศึกษา เพื่อแสวงประสบการณ์ตรงจากแหล่งความรู้ที่มีอยู่จริงเป็นกิจกรรมการเรียนรู้ที่ช่วยพัฒนาผู้เรียนผู้ใหญ่ (เติมทรัพย์ จันเพชร, 2557)

ผลการจัดการกิจกรรมที่ศึกษานักศึกษาแต่ละคนมีระดับของการเปลี่ยนแปลงที่แตกต่างกัน บางคนรับรู้ความแตกต่างแบบบางคนเกิดความตระหนัก มีความไวต่อคุณค่าของเพื่อนที่นับถือศาสนาอื่น นักศึกษาหลายคนมีการเปลี่ยนแปลงทัศนคติเชิงบวก และบางคนพยายามที่จะลงมือปฏิบัติเพื่อปรับเปลี่ยนการอยู่ร่วมกัน ปรัชญาการเหล่านี้สามารถอธิบายโดยใช้แนวคิดจากทฤษฎีการเรียนรู้การเปลี่ยนแปลง (Transformative learning theory) ซึ่งเป็นทฤษฎีที่สามารถช่วยให้ผู้เรียนผู้ใหญ่ (adult learner) สามารถเปลี่ยนแปลงคุณลักษณะภายในตน ที่อยู่บนพื้นฐานของการเปลี่ยนแปลงมุมมองและความหมายต่อโลกและชีวิต (Mezirow, 2000) กิจกรรมการสะท้อนคิดประสบการณ์ระหว่างการทำศึกษาในแต่ละวัน ส่งเสริมให้ผู้เรียนได้มีโอกาสใคร่ครวญตนเองอย่างมีวิจารณญาณ แต่การเรียนรู้ไม่สามารถสร้างการเปลี่ยนแปลงได้อย่างสมบูรณ์จนเกิดการพัฒนาเติบโตภายใน

สิ่งที่เหมือนกันของนักศึกษาทุกคน สอดคล้องกับทฤษฎีการเรียนรู้สำหรับผู้ใหญ่ที่ต้องคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล (เต็มทรัพย์ จันเพชร, 2557; Knowles, 1975) เพราะนักศึกษาผู้นำศาสนามีประสบการณ์ชีวิตต่างกัน และนักศึกษาผู้นำศาสนา มีชุดความเชื่อด้านหลักคำสอนตามหลักศรัทธาในแต่ละศาสนาเป็นกรอบอธิบายประสบการณ์เชิงโลกแบบอัตโนมิติ นักศึกษา บางรายไม่คุ้นชินกับการสะท้อนคิด จึงมีการสะท้อนประสบการณ์ไม่สม่ำเสมอ ในขณะที่นักศึกษาบางราย สามารถเขียนสะท้อนคิดได้สม่ำเสมอลึกซึ้ง และกระบวนการทัศนศึกษาที่มีเวลาจำกัดไม่เอื้ออำนวยต่อการสร้างความไว้วางใจระหว่างกลุ่มผู้เรียน อันเป็นองค์ประกอบที่จะสามารถทำกิจกรรมการสนทนาเชิงวิพากษ์แบบมีวุฒิภาวะทางอารมณ์ให้เกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ เมื่อมีความคิดต่างอันเกิดจากรอบอ้างอิงที่ต่างกัน มักจะปรากฏภาพนักศึกษาที่มีการสนทนาแบบสงวนท่าที หลีกเลี่ยง การแบ่งปันประสบการณ์ที่รู้สึกแตกต่าง โดยยึดถือกรอบที่ตีงามแห่งศาสนาของตน ทำให้กระบวนการสร้างการเปลี่ยนแปลง ไม่สามารถทำกิจกรรมได้ครบขั้นตอน (Mezirow, 2000) นอกจากนี้ภาพรวมการทำกิจกรรมทัศนศึกษามีความราบรื่น สถานการณ์ ในช่วงทัศนศึกษาดูงานไม่ได้ออกให้เกิดความขัดแย้งที่ลึกซึ้งจนเกิดภาวะวิกฤต ที่ทำให้ผู้เรียนไม่สามารถใช้กรอบเดิมในการอธิบาย อ้างอิงได้จนเกิดการตั้งคำถามกับชุดความเชื่อเดิมๆอย่างจริงจัง จนเกิดการใคร่ครวญอย่างลึกซึ้งและนำไปสู่การแก้ปัญหาที่ ก้าวพ้นกรอบอ้างอิงเดิม (องคอร ประจันเขตต์, 2557)

ตระหนักในบทบาทความเป็นผู้นำศาสนาเพื่อสังคมด้านการพัฒนาตนเองและการแสดงบทบาทผู้นำในอนาคต

วงจรกิจกรรมเรียนรู้ผ่านประสบการณ์สร้างการเรียนรู้ที่ให้ความคิด แนวทางที่มีประโยชน์แก่นักศึกษาในการนำข้อมูลการเรียนรู้จาก กิจกรรมทัศนศึกษาสู่บทสรุปการนำไปใช้งานตามสถานการณ์จริง เป็นภาพสะท้อนความเชื่อมโยงประสบการณ์ภายนอก สู่งานภารกิจหน้าที่ความรับผิดชอบของตนเองในฐานะผู้นำศาสนา มีความตระหนักในการพัฒนาตนเองเพื่อจะพัฒนาสังคมต่อไป ในอนาคตโดยเฉพาะเกิดวิถีคิดการบูรณาการวิถีแห่งศาสนาและวัฒนธรรม ในการแก้ปัญหาพื้นที่โดยเฉพาะด้านการศึกษา สิ่งนี้เป็นจุดเชื่อมโยงที่สำคัญสู่การพัฒนาพื้นที่ในจังหวัดชายแดนใต้ สอดคล้องกับงานวิจัยที่ผ่านมาที่พบว่า ผู้นำศาสนาในพื้นที่ อยากรู้ให้การพัฒนาพื้นที่บนฐานการบูรณาการหลักการแห่งศาสนาและวัฒนธรรมสู่การพัฒนา (สมใจ สุจจิต, 2553)

การศึกษาดูงานจากต้นแบบบุคคลที่ประสบความสำเร็จสร้างแรงบันดาลใจ นักศึกษาผู้นำศาสนาที่จะทำงานพัฒนาสังคม กิจกรรมทัศนศึกษามีความหลากหลาย แต่ข้อมูลพบว่า ผลงานของพระมหาสุภาพ วัดป่ามาคำ ดานการนำหลักแห่งพุทธศาสนา สู่ การพัฒนาสังคมได้รับความสนใจอย่างมากจากนักศึกษาทุกคน แสดงให้เห็นว่าต้นแบบการเรียนรู้บุคคลให้ผลสะท้อนในเชิงของ แรงบันดาลใจที่จะปรับเปลี่ยนและลงมือทำผลการลงมือทำ การวิจัยสอดคล้องกับการศึกษาของภูมิพงศ์ จอมหงส์พิพัฒน์, ไซยา ยี่มวิไล และสำราญ กำจัดภัย (2556) เกี่ยวกับรูปแบบการพัฒนาภาวะผู้นำเหนือผู้นำที่นำเสนอกิจกรรมรูปแบบเชิงโครงสร้างโดย การศึกษาดูงานเป็นองค์ประกอบหลักอย่างหนึ่งในการพัฒนาผู้นำและศักยภาพผู้นำเป็นปัจจัยสำคัญในการนำแนวคิดการพัฒนา สู่การลงมือปฏิบัติจริง (เจษฎา ความคุณเคย, ประพันธ์พงษ์ ชิดพงษ์, เบญญา พิงโพธิ์, และเบญญาภา พิงโพธิ์, 2557)

หากใช้แนวคิดผู้นำ (Leadership) มาเทียบเคียงคุณลักษณะความเป็นผู้นำของกลุ่มนักศึกษาพบว่า มีหลาย คุณลักษณะความเป็นผู้นำที่หลักสูตรบัณฑิตศึกษา สาขาการบริหารการพัฒนาสังคมจำเป็นต้องพัฒนา ได้แก่ทักษะการฟังและ ฟึกความไว้วางใจผู้อื่นจากแนวคิดผู้นำแบบสุนทรียสนทนา (dialogue leadership) ซึ่งใกล้เคียงกับการใช้แนวคิดผู้นำ ร่วมสมัยในการวิเคราะห์ที่ พบว่า นักศึกษาผู้นำศาสนายังขาดความสามารถในการสื่อสารเพื่อสร้างความเข้าใจ นอกจากนี้ นักศึกษาผู้นำศาสนายังขาดความรู้รอบที่นอกเหนือ เมื่อแสดงความคิดเห็นหรือเผชิญเรื่องราวมักยึดถือเพียงมีมุมมองตาม กรอบหลักการศาสนา ขาดความเป็นสากล เมื่อบริหารสังคมทำให้ไม่สามารถเข้าใจโลกได้ทุกแง่มุม (ดุษฎีรัตน์ โกสุมภศิริ, 2558) อย่างไรก็ตามจากการศึกษาครั้งนั้นพบว่า การเรียนรู้จากกิจกรรมทัศนศึกษาไม่สามารถจัดเป็นการเรียนรู้เพื่อการเปลี่ยนแปลง ได้อย่างสมบูรณ์สาเหตุอาจเกิดจากช่วงเวลาการทัศนศึกษาเพียง 1 สัปดาห์ซึ่งเป็นช่วงเวลาดสั้นๆ กิจกรรมการเรียนรู้มุ่งเน้นเพียง การใคร่ครวญเกี่ยวกับตนเองอย่างมีวิจารณญาณที่ก่อให้เกิดการตระหนักรู้ถึงคุณค่าในสิ่งต่างๆ ที่เกิดภายในบุคคล แต่ยังไม่ ขาดกระบวนการสนทนาเชิงวิพากษ์ซึ่งเป็นการพูดคุยแลกเปลี่ยนกันระหว่างบุคคล หรือกลุ่มบุคคลผ่านการฟังอย่างมีคุณภาพ เพื่อความเข้าใจตนเองและเข้าใจผู้อื่น (องคอร ประจันเขตต์, 2557) การสนทนาเชิงวิพากษ์สร้างสิ่งแวดล้อมให้เกิดการฟังด้วยใจ

ที่เป็นกลาง เห็นคุณงามความดีของผู้อื่น เห็นมุมมอง ความเชื่อการให้เหตุผลต่อเรื่องราวอย่างครอบคลุม เกิดการตีความ
อย่างใหม่ที่ทำให้ผู้เรียนมีความเข้มแข็งภายใน

สรุป

กิจกรรมทัศนศึกษานอกห้องเรียน ในสังคมที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมภาคอีสานของนักศึกษาหลักสูตรศิลป
ศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการพัฒนาสังคม โครงการพัฒนาผู้นำศาสนาเพื่อการพัฒนาสังคมชายแดนใต้ ก่อให้เกิด
ประสบการณ์ที่กระทบต่ออารมณ์ของนักศึกษาผู้นำศาสนา ทั้งขณะรวมกิจกรรมในพื้นที่ศึกษาดูงานและระหว่างการเดินทางปฏิสัมพันธ์
ระหว่างกัน ส่งผลต่อความรู้สึกที่มีความสอดคล้องลงตัวและความขัดแย้งภายใน ความรู้สึกด้านบวกที่เกิดขึ้นบ่งบอกถึงการ
ขยายขอบเขตพื้นที่การเรียนรู้ให้เห็นคุณค่าของนักศึกษา “มีเกียรติและได้รับโอกาส” ขณะเดียวกันการปฏิสัมพันธ์ก่อให้เกิด
ความรู้สึกขัดแย้งอันเกิดจากเรื่องราวและเหตุการณ์ที่ไม่เป็นไปตามความคาดหวังความต้องการ สะท้อนถึงปมอารมณ์ที่จำกัด
การเรียนรู้ของนักศึกษา “วิตกกังวล ไม่สบายใจ และเสียดาย” ช่วยให้นักศึกษาผู้นำศาสนาเกิดการเรียนรู้ที่สำคัญ 3 ประเด็น
คือ การเข้าใจตนเอง รู้จักเพื่อน เข้าใจเพื่อนศาสนิกชนอื่น และรู้จักสังคมที่มีความหลากหลายเปิดโลกทัศน์ในการมอง
โลกที่แตกต่างจากเดิม จากต้นแบบการเรียนรู้บุคคลให้ผลสะท้อนในเชิงของแรงบันดาลใจที่จะปรับเปลี่ยนและลงมือทำ
ผู้ให้ข้อมูลมีความตระหนักในบทบาทของตนเองด้านความเป็นผู้นำศาสนาที่จะนำพาสังคม อย่างไรก็ตามการเรียนรู้ของ
นักศึกษามีความแตกต่างกันอาจเนื่องจากบริบทชีวิตของนักศึกษามีความแตกต่างกันในด้านอายุ หลักคำสอนที่ยึดถือ
ศรัทธา ตลอดจนการปฏิบัติตามหลักคำสอน และความแตกต่างของนักศึกษาด้านความถนัดและความสม่ำเสมอของการ
ทำกิจกรรมสะท้อนคิดการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์ในระหว่างทัศนศึกษาดูงาน

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1. กิจกรรมการสะท้อนคิดในการกระบวนการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์สามารถช่วยให้เกิดกระบวนการใคร่ครวญเพื่อ
การเรียนรู้ที่มีความลึกซึ้งต่อโลกทัศน์ภายในและโลกทัศน์ภายนอกบุคคลสามารถนำมาใช้ในการเรียนรู้ของผู้เรียนผู้ใหญ่ได้ดังนี้

1.1 การจัดประสบการณ์ที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งที่ลึกซึ้งจนเกิดภาวะวิกฤตที่ทำให้ผู้เรียนผู้ใหญ่ ไม่สามารถใช้กรอบ
เดิมในการอธิบายอย่างอิงได้จนเกิดการตั้งคำถามกับชุดความเชื่อเดิมๆ อย่างจริงจังจนเกิดการใคร่ครวญอย่างลึกซึ้งและนำไปสู่
การแก้ปัญหาที่ก้าวพ้นกรอบอ้างอิงเดิมเกิดมุมมองการพัฒนาที่หลากหลาย

1.2 ในระหว่างการศึกษาของหลักสูตรมีการทัศนศึกษาที่หลากหลายประสบการณ์ หรือ การนำเรื่องราวประเด็น
ต่าง ๆ ในสังคมที่มีลักษณะปัญหาที่ไม่สอดคล้องกับหลักคิดทางศาสนาที่ใช้อ้างอิงในทางตรงกันข้ามเป็นแนวคิดร่วมสมัยของ
คนรุ่นใหม่ที่น่ามาใช้แล้วเกิดประสิทธิผลด้านการจัดการบริบทที่เผชิญในสังคมปัจจุบัน

2. การจัดกิจกรรมทัศนศึกษาร่วมกับกระบวนการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์ส่งเสริมการเรียนรู้เชิงลึกสามารถนำมาใช้
ในกลุ่มนักศึกษาผู้นำศาสนา รุ่นต่อไปได้ โดยกระตุ้นให้มีการสะท้อนคิดและแลกเปลี่ยนอย่างสม่ำเสมอตลอดช่วงการเดินทาง
จะช่วยให้การเรียนรู้ร่วมกันของกลุ่มนักศึกษาได้

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ควรมีการวิจัยเกี่ยวกับการนำประสบการณ์เรียนรู้จากการทัศนศึกษาไปปฏิบัติจริงของกลุ่มนักศึกษา ทั้งด้านการฝึก
ใคร่ครวญอย่างต่อเนื่อง และการนำบทเรียนรู้จากการทัศนศึกษาในสถานที่ต่าง ไปสู่การพัฒนาผู้นำกลุ่มผู้ที่มีความดูแล
ในแต่ละศาสนาเพื่อให้เห็นการนำผลการเรียนรู้ไปใช้อย่างเป็นรูปธรรม

รายการอ้างอิง

- คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์. (2558). หลักสูตรบัณฑิตศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี. สืบค้นเมื่อ 20 มกราคม 2560, จาก <http://huso.pn.psu.ac.th/th/index.php/curriculum/curriculum-ma-dr>.
- เฉษาภา ความคุ้นเคย, ประพันธ์พงษ์ ชิดพงษ์, เบ็ญญา ฟิงโพธิ์, และเบ็ญญาภา ฟิงโพธิ์. (2557). อิทธิพลของศักยภาพผู้นำชุมชนและการใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน. *วารสารบริหารธุรกิจศรีนครินทรวิโรฒ*, 5(1), 1-24.
- ดรัลรัตน์ ภมรสุข. (2550). บทบาทของผู้นำศาสนาอิสลาม(โต๊ะอิหม่าม) ในการบริหารพัฒนาชุมชนมุสลิม : กรณีศึกษา มัสยิดในเขตมีนบุรี. รายงานการวิจัย. วิทยาลัยศาสนศึกษา.
- ดุษฎีรัตน์ โกสมภักดิ์. (2558). ภาวะผู้นำแบบดุลยภาพ - ภาวะผู้นำสำหรับศตวรรษที่ 21 (Equilibrium Leadership - Leadership for 21st Century). สืบค้นเมื่อ 12 มกราคม 2560, จาก <http://leader1234.blogspot.com/2015/09/21-scholarly-article-equilibrium.html>
- เต็มทรัพย์ จันทพร. (2557). การพัฒนาตนเองของผู้ใหญ่ (Self-development of adults). *วารสารเกื้อการุณย์*, 21(1), 17-23.
- พระไพศาล วิสาโล. (2549). นิมิตต์ใหม่ของผู้นำศาสนาในภาคใต้. สืบค้นเมื่อ 20 กุมภาพันธ์ 2559 จาก http://www.visalo.org/article/PosttoDay254902_1.htm
- พระอาจารย์สุริยา มหาปัญญา. (2554). *วิกฤตศาสนากับการศึกษาแบบมหาทางด่วน*. สืบค้น 12 มกราคม 2560, จาก [www.watsomphanas.com/.../Ru-Sue-Sue%20\(Allpages\)%208-02-2011_37_47.pdf](http://www.watsomphanas.com/.../Ru-Sue-Sue%20(Allpages)%208-02-2011_37_47.pdf)
- ภูมิพงศ์ จอมหงส์พัฒน์, ชัยยา ยี่มิวิไล, และสำราญ กัจจาดัย. (2556). รูปแบบการพัฒนาภาวะผู้นำเหนือผู้นำสำหรับการปกครองส่วนท้องถิ่นกรณีศึกษาสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลในจังหวัดสกลนคร. *วารสารบัณฑิตศึกษา*, 10(51), 29-42.
- ประทีป หมวกสกุล, จงรัก พลาชัย, ทวี บุญภิรมย์, สุพัฒน์ ศรีสวัสดิ์, อะลี เจ๊ะแล และอวยชัย เปลื้องประสิทธิ์. (2556). โครงการวิจัยประเมินผลแผนปฏิบัติงานการพัฒนาจังหวัดชายแดนใต้ พ.ศ. 2555: พื้นที่จังหวัดนราธิวาส. *วารสารมหาวิทยาลัยนราธิวาสราชนครินทร์*, 5(ฉบับพิเศษประจำปี 2556), 53-65.
- ปรียา แก้วพิมล, เพ็ญญา พัชรชนม์, ทรงพร จันทรพัฒน์, จิราพร นิ่มดวง, และมาตี โยโน. (2553). *สุนทรียสนทนา: การแสวงหาการดูแลสุขภาพของชุมชนภายใต้สถานการณ์ความไม่สงบในจังหวัดชายแดนใต้*. รายงานการวิจัย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการส่งเสริมสุขภาพ.
- วันชัย วัฒนศัพท์. (2551). ประชาเสวนา: กระบวนการสู่ทางออกในปัญหาภาคใต้. *วารสารสงขลานครินทร์ ฉบับสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*, 14(1), 1-16.
- สมใจ สุจิตต์. (2553). ความคิดเห็นของผู้นำศาสนาอิสลามต่อการนำนโยบายของรัฐไปปฏิบัติในการแก้ปัญหาความไม่สงบในสามจังหวัดชายแดนใต้. *วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏยะลา*, 5(2), 160-190.
- สุภางค์ จันทวานิช. (2552). *การวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพ*. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อিবรอฮิม ตาเยะ, ลูติมดี อาพัทธานนท์ และอะห์มัด ยี่สุนทร. (2556). บทบาทด้านศาสนาศึกษาและการบริหารของอิหม่ามในจังหวัดนราธิวาส. *วารสารศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์วิทยาเขตปัตตานี*, 24(ฉบับพิเศษมกราคม - ธันวาคม), 106-115.
- องค์อร ประจันเขตต์. (2557). การเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง : มุมมองในการศึกษาทางการพยาบาล (Transformative Learning: Nursing Education Perspective). *วารสารพยาบาลทหารบก*, 15(3), 179-184.

- Fry, L. W. (2003). Toward a theory of spiritual leadership. *The Leadership Quarterly*, 14, pp 693-727.
doi:10.1016/j.leaqua.2003.09.001
- Knowles, M. S. (1975). *Self-directed learning: A guide for learners and teachers*. Eaglewood Cliffs: Prentice Hall/Cambridge.
- Kolb, A. Y.& Kolb, D. A. (2005).“Learning styles and learning spaces: Enhancing experiential learning in higher education”. *Academy of Management Learning and Education*, 4(20), pp 193-212.
- Mezirow, J. (2000). “Learning to think like an adult core concept of transformation theory”. *Critical Perspectives on a Theory in Progress*, p 3 -33. Retrieved July 15, 2016, from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.463.1039&rep=rep1&type=pdf>
- Myint, P. M. K. (2014). *Spirituality and religion in women's leadership for sustainable development in crisis conditions: the case of Burma*. Dissertation and Thesis Doctor of Philosophy in Public Affairs and Policy Portland State University.
- United States Institute of Peace. (2011). “Religion and peacemaking throughout the world”. *Certificate Course in Interfaith Conflict Resolution*, p 5 - 6. Retrieved July 15, 2016, from www.usip.org/training/online
- USAID. (2010). “Muslim religious leaders as partners in fostering positive reproductive health and family planning behaviors in Yemen: a best practice”. *United States Agency International Development*, p 1 – 4 Retrieved July15, 2016, from https://www.k4health.org/sites/default/files/ESD_Legacy_Religious_Leaders_Yemen_Brief_6_24_10.pdf
- Yasuno, M. (2008).“The Role of spirituality in leadership for social change”. *Spirituality in Higher Education Newsletter*, 3(4), p 1 - 8. Retrieved July15, 2016, from <http://spirituality-ucla.edu/docs/newsletter/4/Maiko-Final.pdf>.